

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

О. М. Клименко

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач сектору законопроектних робіт
Інституту законодавства Верховної Ради України*

УДК 342.739 : 342.76

ПРИМУС ЯК КРИТЕРІЙ ЩОДО КЛАСИФІКАЦІЇ СПОСОБІВ ПРИПИНЕННЯ ТА НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Досліджується категорія “примус” як критерій юридичної кваліфікації правовідносин примусового відчуження об’єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю, а також в аспекті розвитку класифікації способів припинення та набуття права власності.

Ключові слова: право приватної власності; примусове відчуження; набуття права власності; припинення права власності.

Закріплюючи гарантії права приватної власності, частиною п’ятою статті 41 Конституції України встановлено, що примусове відчуження об’єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, і за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об’єктів із наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Правовий аналіз наведених положень вказує на те, що критерій “примус” виступає основною юридико-кваліфікаційною ознакою зазначених відносин у сенсі втручання держави у конституційне право власності. У цій статті пропонується дослідження категорії “примус” із погляду оцінки як критерію юридичної кваліфікації таких правовідносин, а також в аспекті розвитку класифікації способів припинення та набуття права власності.

Окремі аспекти цієї проблеми висвітлені в працях таких вітчизняних вчених: Ю. О. Заїки, В. М. Коссака, Н. С. Кузнецової, І. А. Спасибо, Є. О. Харитоновна, О. І. Харитонової, О. С. Харченко та ін. Однак предметного дослідження з цих питань не проводилося.

У юридичних словниках примусове відчуження майна зазвичай характеризують як відчуження у передбачених законом випадках поза волею власника [1; 2].

В аспекті теоретичної розробки проблеми на увагу заслуговують міркування, висловлені Д. І. Мейером. Він зазначав, що майно можна експропріювати (у російському праві дореволюційного періоду цей термін використовувався для позначення примусового відчуження приватної власності) тільки актом верховної влади, а саме — іменним найвищим указом, проект якого представляється належними міністрами через Державну раду. З виданням такого акта питання про відчуження вважалось вирішеним, і власник зобов'язаний йому підкорятися. Але перш, ніж приступити до оцінки майна для встановлення розміру винагороди, власникові пропонувалося оголосити крайню за майно ціну; якщо ціна ця визнавалася відповідною вартості майна, то здійснювалася купча. Не слід, проте, вважати, вказував вчений, що між скарбницею і власником встановлювалися договірні відносини купівлі-продажу; договір вимагає згоди обох контрагентів — тут його немає; власник проти волі продає своє майно; відмовитися від продажу він не може, та і подальші наслідки договору купівлі-продажу до цього випадку не застосовуються; наприклад, якщо виявиться, що майно, яке експропріюється, належить не тій особі, від якої воно куплене, то купівля не знищується і т.д. Тому не можна визнати, що при придбанні в цьому випадку скарбницею майна за купчою немає місця експропріації; питання про експропріацію вже вирішене раніше, а угода стосується суто розміру винагороди. Зважаючи на це, вираз закону, що “здійснюється купча”, повинно розумітися формально: йдеться про акт, який є купчою за формою, але не за наслідками. Якщо угоди про розмір винагороди не послідує, то приступають до опису і оцінки майна; перша робиться поліцією, друга — спеціальною комісією [3, с. 431].

Погоджуючись із загальною концепцією такого підходу, пропонуємо таку аргументацію. З правового погляду у даному разі примус не обов'язково проявляється у вираженню протиставленні волі владного суб'єкта правовідносин до волі приватного власника, майно якого вилучається, або у відсутності позитивного ставлення останнього до юридичних фактів, що виступають підставами для такого відчуження, або в наявності судового порядку щодо вирішення питання усупільнення приватної власності чи спору між сторонами з цього приводу. На нашу думку, юридичне значення для кваліфікації відчуження майна, що належить приватному власникові, як примусового має відсутність його волі щодо самого факту такого відчуження, що набуває правової фіксації у формі прийняття відповідного рішення компетентним органом державної влади. При цьому з боку приватного власника вчинення окремих юридично значущих чи/та фактичних дій у процесі примусового відчуження його майна може мати і добровільний характер (що, зокрема, може виражати його суб'єктивне ставлення щодо виправданості таких заходів у інтересах суспільства), однак від цього суть такого відчуження як примусового залишатиметься незмінною.

Крім того, відносини щодо припинення права власності на майно в одного власника та виникнення права власності на це майно в іншого власника традиційно пов'язують із реалізацією їхніх суб'єктивних прав та інтересів у таких правовідносинах відповідно до принципів юридичної рівності сторін та диспозитивності їх участі в цивільних відносинах. Утім, відносини щодо примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю, спрямовані на забезпечення суспільних інтересів, що в структурі таких правовідносин представлені участю однієї зі сторін (як-то держави в особі відповідних державних органів). Задоволення ж інтересів приватного власника, майно якого примусово відчужується, втілюється в правових засобах усунення колізії між приватним і публічним інтересами шляхом встановлення між ними балансу.

Є також очевидним, що прийняття рішення про примусове відчуження майна приватного власника для забезпечення суспільних потреб перебуває поза дією цивілістичних принципів юридичної рівності сторін та диспозитивності їх участі в цивільних відносинах. Таке рішення є актом державної влади та зводиться до

підпорядкування приватного власника волі владного суб'єкта, що є властивим для публічно-правових відносин. Елементи юридичної рівності та диспозитивності участі сторін у правовідносинах з приводу примусового вилучення майна приватного власника для суспільних потреб можуть бути втілені в окремих процедурах, зокрема, щодо визначення компенсації за таке вилучення. У даному разі, як гадаємо, це є важливою складовою механізму забезпечення балансу приватного і публічного інтересів, однак не виступає загальною кваліфікуючою ознакою таких відносин як суто цивільних. Тим більше, що питання набуття державою права власності на таке майно та його здійснення в суспільних інтересах належать до сфери публічного права та регулюються спеціальними законодавчими актами. Таким чином, загальний аналіз правовідносин із примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю, вказує на їхній публічно-правовий характер із використанням цивільно-правових елементів в їх структурі для забезпечення балансу публічних і приватних інтересів.

Звернімо увагу на те, що в цивільному праві достатньо поширеним є підхід щодо класифікації підстав припинення права власності за ознакою волевиявлення власника. Так, Н. С. Кузнецова підстави припинення права власності поділяє на такі, що залежать, і такі, що не залежать від волі власника, до яких відносить: примусовий продаж або примусове вилучення майна у випадках, передбачених законом; загибель майна внаслідок стихійної події або протиправних дій інших осіб; набуття майна проти волі власника добросовісним набувачем [4, с. 353]. Аналогічної позиції дотримується Ю. О. Заїка [5, с. 99–100].

Є. О. Харитонов поглиблює цю класифікацію, виділяючи у другій групі такі два різновиди:

а) припинення права власності з об'єктивних причин (загибель речі, загублення речі власником; сплив строку набувальної давності);

б) припинення права власності внаслідок волевиявлення інших суб'єктів права (примусовий викуп майна, звернення стягнення на нього за зобов'язаннями власника, реквізиція, конфіскація тощо) [6, с. 276].

О. С. Харченко пропонує таку класифікацію за трьома позиціями:

1) підстави припинення права власності, що залежать від волі власника;

2) ті, що здійснюються проти (всупереч) волі власника (до якої, зокрема, відносить примусове вилучення майна у випадках, передбачених законом);

3) ті, що настають помимо волі власника [7, с. 144].

Наведений аналіз свідчить про поглиблення в цивілістиці тенденції до виокремлення випадків примусового відчуження права власності з мотивів суспільної необхідності в окрему групу, а також про відсутність чіткої кваліфікаційної ознаки (критерію) для таких випадків.

З цього приводу на увагу заслуговує думка, висловлена відомим цивілістом Д. І. Мейєром про те, що примусове відібрання у власника його майна велінням державної влади є таким способом припинення права власності, за якого, з погляду цивільного права, первинне значення має не придбання майна державою, а втрата його приватною особою; хоча держава придбаває майно, але це вже є наслідком втрати права на стороні приватної особи; положення цивільного законодавства в цих випадках регулюють не придбання права, а його втрату [3, с. 430].

Дане положення дає підстави для таких висновків: по-перше, придбання державою майна шляхом його примусового відчуження у власника не є предметом регулювання цивільного права; по-друге, цивільно-правова складова в структурі таких відносин охоплює питання припинення права приватної власності. Крім того, для цілей даної класифікації, на наш погляд, значення має лише наявність або відсутність волі власника до відчуження його майна, оскільки з останньою цивільне право пов'язує втручання, обмеження права приватної власності, а відповідно — вимагає спеціального законодавчого регулювання таких випадків.

Дотримуємося позиції, що будь-яка класифікація у праві слугує для виявлення за певним критерієм особливих, специфічних юридико-кваліфікаційних ознак предмета класифікації з метою врахування їх при встановленні особливостей правового регулювання для різних випадків. Класифікація підстав припинення права власності за ознакою волевиявлення має як теоретичне, так і практико-прикладне значення, з погляду оцінки правових наслідків такого припинення. Беручи до уваги системність правовідносин припинення та набуття права власності, є очевидним, що у форматі аналізу руху цих правовідносин дана класифікація має логічно-системний зв'язок із іншою відомою ще з часів римського права класифікацією, за якою виділяють первісні та похідні способи набуття права власності [8, с. 60].

Сучасною цивілістичною наукою не вироблено єдиного універсального критерію щодо розмежування первісних та похідних способів набуття права власності. Одні науковці вважають, що підставою для цієї класифікації може слугувати наявність або відсутність волевиявлення попереднього власника [9, с. 69]. Цей критерій, на наш погляд, не є достатнім, бо не охоплює всі випадки набуття права власності (приміром, коли йдеться про новостворене майно). Тому інші вчені за додатковий критерій для даної юридичної класифікації беруть зв'язок набуття права власності з правом попереднього власника на цю річ [5, с. 97]. Водночас стосовно цього висловлюється заперечення, що воля для набуття права власності в певних випадках відіграє різну роль і не може покладатися в основу градації правонабуття, хоча має бути врахована при напрацюванні механізмів правонабуття [10, с. 171].

У процесі дослідження генези даної класифікації встановлено, що її теоретична основа була сформована класичною цивілістикою. Свого часу Д. І. Мейер указував, що первинними, або безпосередніми, способами вважаються ті, якими встановлюється право власності щодо речі безгосподарної, тобто яка не перебуває в чий-небудь власності; похідними ж — ті, за якими отримується право власності щодо речі, яка перебуває в чий-небудь власності, і притому в той самий момент, що передує придбанню, так що право власності не виникає знову, а тільки переходить від однієї особи до іншої [3, с. 382]. І хоча вчений піддавав критиці дану класифікацію з тих мотивів, що тодішнє право не пов'язувало з нею ніяких юридичних визначень (зауважимо, що вихідні параметри підходу були завузькими), ці теоретичні міркування становлять методологічний інтерес. Водночас вони обґрунтовують необхідність пошуку функціонального критерію для здійснення класифікації способів набуття права власності, що юридично має практичне значення для виявлення їх юридико-кваліфікаційних властивостей.

Із розвитком теорії правовідносин і суб'єктивного права (зокрема, як елементу в їх структурі) поглиблюються теоретичні уявлення про ці правові явища, зокрема право власності (що як суб'єктивне право є складеним із певних правомочностей власника). Наразі є підстави вважати, що відмова від класифікації способів набуття права власності на основі їх поділу на первісні та похідні, тобто за ознаками первинності виникнення власницьких повноважень чи їх вторинності внаслідок переходу правомочностей власника, є передчасною.

Вважаємо, що дана класифікація має юридичне значення з погляду оцінки обсягу власницьких повноважень, що набуваються, а також структури, розвитку та правових наслідків відносин з набуття права власності. По суті, практичне значення цієї класифікації зводиться до встановлення наявності або відсутності правонаступництва. Тому підтримуємо тих науковців, котрі висловлюються саме за цей аспект як критерій для даної класифікації [11, с. 494; 10, с. 171].

Зауважимо, що в сучасній науці робляться спроби запропонувати нові підходи для такої класифікації, приміром, критерій “обґрунтованості (базису) підстав” [12, с. 200; 8, с. 61]. Утім, за його правовою суттю, що полягає у визначенні “первинними” таких способів набуття права власності, де права власника не ґрунтуються на правах

інших осіб (вони “виникають уперше”), а “похідними” — таких, за якими право набувача ґрунтується на праві відчужувача речі, він є близьким до критерію правонаступництва.

Елемент правонаступництва набуває ключового значення для визначення структури правовідносин набуття права власності та складу суб'єктивного права власності особи-набувача.

Д. І. Мейер писав, що відмінність між первісними і похідними способами набуття права власності, по суті, зводиться до відсутності або наявності правонаступництва, тобто спадкоємства прав та обов'язків власників речі. У свою чергу ця обставина робить можливим відмінність понять “підстави виникнення права власності” (тобто титулів власності, або право-породжуючих юридичних фактів) і “способи набуття права власності” (тобто правовідносини, що виникли на основі відповідних юридичних фактів) [3, с. 494]. Вирізняючи серед способів набуття права власності загальні (загальноцивільні) та спеціальні, вчений обґрунтовує, що такі способи, як реквізиція, конфіскація, націоналізація можуть бути підставою виникнення тільки державної власності, а збір податків і мита — також і муніципальної власності, адже для решти власників вони є способами припинення їхнього права на відповідне майно.

В. М. Коссак зауважує, що набуття державою власності в результаті примусового відчуження об'єктів приватної власності належить до первинних способів набуття права власності, оскільки придбання власності здійснюється не шляхом правонаступництва, а всупереч волі попереднього власника, тому порядок придбання визначається лише законом, а не угодою сторін або односторонніми вольовими діями попереднього власника. Свою позицію вчений обґрунтовує тим, що експропріація є одним із виявів суверенітету держави [13, с. 349].

Таким чином, примусове відчуження об'єктів права приватної власності, зумовлене суспільною необхідністю, у правовому сенсі опосередковує способи набуття державою права власності на такі об'єкти в первісному обсязі власницьких повноважень, що виключає перехід будь-яких обтяжень стосовно такого майна, які існували для попереднього приватного власника. Відтак право власності держави, набуте в результаті такого примусового відчуження є спеціальним, його можна визначити як виключне, однак воно не є абсолютним, оскільки законом щодо нього встановлюються відповідні обмеження, спрямовані на його реалізацію винятково в суспільних інтересах. Припинення ж права приватної власності внаслідок застосування таких примусових заходів також слід кваліфікувати як спеціальний спосіб припинення права приватної власності, оскільки за визначенням і правовою природою виключає фактор волевиявлення особи та здійснення права власності на свій розсуд.

Список використаних джерел

1. Тихомирова, Л. В. Юридическая энциклопедия [Текст] / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров ; [под ред. М. Ю. Тихомирова]. — [изд. 5-е, доп. и перераб.]. — М., 2002. — 972 с.
2. Словарь гражданского права [Текст] / В. Н. Додонов, Е. В. Калинин, О. Г. Румянцев ; [под общ. ред. В. В. Залесского]. — М. : ИНФРА-М, 1997. — 304 с.
3. Мейер, Д. И. Русское гражданское право [Текст] : [в 2 ч.] / Д. И. Мейер. — По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. — [изд. 2-е, испр.]. — М. : Статут, 2000. — 831 с.
4. Цивільне право України [Текст] : [у 2-х кн.] / [Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерг та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — Кн. 1. — 1999. — 864 с.
5. Заїка, Ю. О. Українське цивільне право [Текст] / Ю. О. Заїка. — К. : Істина, 2005. — 312 с.
6. Харитонов, Є. О. Цивільне право України [Текст] / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. — К. : Істина, 2003. — 776 с.

7. Харченко, О. Окремі питання припинення права власності помимо волі власника [Текст] / О. Харченко // Право України. — 2010. — № 3. — С. 140–145.
8. Харитонов, Є. Проблемні питання набуття та припинення права власності за цивільним законодавством України [Текст] / Є. Харитонов, О. Харитонova // Право України — 2011. — № 5. — С. 60–68.
9. Іванов, А. Класифікація підстав набуття та припинення права власності [Текст] / А. Іванов // Підприємництво господарство і право. — 2008. — № 7. — С. 69–72.
10. Спасибо, І. А. Набуття права власності особою при його припиненні в іншій особі: окремі проблеми волі та правонаступництва [Текст] / І. А. Спасибо // Університетські наукові записки. — 2008. — № 4 (28). — С. 171–174.
11. Гражданское право [Текст]: [в 2 т.] / [отв. ред. Е. А. Суханов]. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: БЕК, 2002. — Т. 1. — 2002. — 816 с.
12. Цивільне та сімейне право України [Текст] / Є. О. Харитонов, О. М. Калітенко, В. М. Зубар; [ред. О. М. Калітенко]. — [2-е вид., перероб. та доп.]. — Х.: Одиссей, 2004. — 640 с.
13. Коссаk, В. М. Експропріація [Текст] / В. М. Коссаk // Юридична енциклопедія [в 6 т.] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Українська енциклопедія, 1998. — Т. 2 (Д–Й). — 1999. — С. 349.

*Рекомендовано до друку відділом проблем розвитку національного законодавства
Інституту законодавства Верховної Ради України
(протокол № 8 від 10 листопада 2011 року)*

Надійшла до редакції 01.12.2011

Клименко О. М. Принуждение как критерий для классификации способов прекращения и приобретения права собственности

Исследуется категория “принуждение” как критерий юридической квалификации правоотношений принудительного отчуждения объектов права частной собственности, обусловленного общественной необходимостью, а также в аспекте развития классификации способов прекращения и приобретения права собственности.

Ключевые слова: право частной собственности; принудительное отчуждение; приобретения права собственности; прекращения права собственности.

Klymenko, O. M. Coercion as a Criterion for the Classification of Methods of the Termination and the Acquisition of Property Rights

The article investigates the category of “coercion” as a criterion for legal qualification of the private property objects expropriation cause of public necessity, as well as development of the classification methods for the termination and the acquisition of property rights.

Key words: private property rights; expropriation; acquisition of property rights; termination of property rights.

